

Галузьяк В.М.

ОСОБИСТІСНА ЗРІЛІСТЬ ПЕДАГОГА ЯК ФАКТОР ГУМАНІЗАЦІЇ ВИХОВАННЯ

Постановка проблеми. Однією з сучасних тенденцій розвитку освіти в Україні є орієнтація на гуманізацію й демократизацію виховання. Однак, як свідчать спостереження, гасла гуманізації проявляються поки що здебільшого на рівні розмов – у виступах, публікаціях – і мало впливають на реальну виховну практику. Чимало педагогів продовжують діяти, як і раніше, вживаючи тепер нові слова: “особистісно орієнтоване виховання”, “діалогічний підхід”, “суб’єкт-суб’єктні відносини” тощо. Причина такого стану справ, на наш погляд, полягає не тільки у нерозумінні справжньої сутності гуманістичних ідей, а, насамперед, у високих вимогах, які їх реалізація ставить перед особистістю вчителя. Якщо певні ідеї не відповідають глибинним установкам особистості, її світогляду, вони відкидаються як нереалістичні, шкідливі, хибні і т.д. Ставлення педагогів до тієї чи іншої виховної концепції – це свого роду проєктивний тест, який говорить не стільки про саму концепцію (її істинність, життєвість тощо), скільки про самих педагогів, їх глибинні (не завжди чітко усвідомлювані) установки, базові життєві цінності.

Таким чином, необхідною передумовою сприйняття вчителями гуманістичної концепції виховання є зміна їх ціннісних орієнтацій, підвищення загального рівня особистісної зрілості. Можна погодитися з О. Орловим у тому, що “гуманізація особистості, становлення Людини в людині – ось та неодмінна умова, без якої будь-які педагогічні пошуки й інновації у сфері освіти і спілкування будуть лише своєрідним маскуваням, камуфляжем старого педагогічного мислення, тоталітарної освіти” [5, с. 163].

Важливість особистісної зрілості як фактору виховної діяльності педагога пояснюється ще однією причиною. Згідно з відомою педагогічною аксіомою, подібне виховується подібним. Розвиток учнів як суб’єктів власної життєдіяльності можливий лише за умови

відповідного рівня особистісної зрілості вихователя. Важко уявити, як педагог може сприяти гармонізації особистості вихованців, якщо він сам не позбавлений психологічних комплексів і внутрішніх суперечностей. Якою б кількістю методик і прийомів не володів вихователь, він повинен, перш за все, виступати як певний зразок психологічного здоров'я і зрілості для своїх вихованців. До того ж, з позицій гуманістичної психології, педагог, який не подолав ту чи іншу особистісну проблему у себе, не може емпатійно спілкуватися з вихованцями, не "проектуючи" на них власні проблеми. Саме від рівня особистісної зрілості вихователя залежить його здатність налагоджувати з учнями відносини взаємної симпатії, відкритості та довіри, необхідні для самореалізації як педагога, так і його вихованців.

Отже, в умовах особистісно орієнтованого виховного процесу на перший план виходить проблема розвитку особистісного потенціалу вчителя, підвищення рівня його особистісної зрілості. Розв'язання цієї проблеми потребує всебічного психолого-педагогічного аналізу феномену особистісної зрілості, з'ясування його сутності й структури, визначення відповідних діагностичних критеріїв і показників. У даній статті ми ставимо за мету визначення сутності і параметрів особистісної зрілості вчителя як чинника гуманізації педагогічних відносин.

Огляд досліджень. Поняття "зрілість" вживається у різних гуманітарних науках, зокрема, соціології, психології і педагогіці. Множинність його проявів відображають терміни, які використовуються для позначення різних аспектів або видів зрілості: соціальна, психологічна, соціально-психологічна, особистісна, професійна, інтелектуальна, моральна, громадянська, емоційна тощо.

Аналіз феномену "зрілість" доцільно розпочати з огляду робіт соціологів, які досить часто використовують це поняття. Так, на думку І. Кона, "соціальна зрілість" – це стадія соціального розвитку особистості, що характеризується не тільки оволодінням соціальними ролями, але й здатністю до самостійних вчинків, активною соціальною позицією, прийняттям відповідальності за соціальні наслідки своєї поведінки [1]. Слід зазначити, що І. Кон спирається на визначення, запропоноване свого часу американським психологом Г. Олпортом, на думку якого, зрілою є особистість, яка активно володіє своїм оточенням, характеризується стійкою єдністю особистісних рис і ціннісних орієнтацій та здатна правильно сприймати людей і себе.

Г. Сухобська розрізняє поняття "психічної" і "соціальної" зрілості особистості. Ключовим показником психічної зрілості, на її думку, є здатність особистості до рефлексії, оскільки саме з цією якістю пов'язані характерні особливості дорослого віку [7]. Основними атрибутами психічної зрілості людини Г. Сухобська вважає: здатність до самостійного прогнозування своєї поведінки в будь-яких життєвих ситуаціях на основі сформованого уміння здобувати потрібну інформацію і аналізувати її з метою вирішення конкретних і нестандартних ситуацій життєдіяльності; здатність мобілізувати себе на виконання власного рішення всупереч різним обставинам і внутрішньому соціально не вмотивованому небажанню ("втомився", "не хочу", "важко" тощо); здатність самостійно відстежувати хід виконання власних дій і їх результати (що передбачає готовність особистості до "нормального уявного роздвоєння" на "Я-виконавця" і "Я-контролера"); здатність до оцінної рефлексії на основі сформованої самосвідомості і об'єктивної неупередженої оцінки своїх думок, дій, вчинків; здатність робити висновки з власної поведінки в різних ситуаціях, підвищуючи якість прогнозування, виконання запланованого і об'єктивність оцінок; здатність емоційно адекватно реагувати на різні ситуації власної поведінки.

У зарубіжній літературі широко вживаються поняття "психологічна зрілість" ("psychological maturity"), "психосоціальна зрілість" ("psychosocial maturity") і "загальна зрілість" ("global maturity"). У більшості робіт зріла особистість розуміється як певна ідеальна людина, що характеризується психічним здоров'ям, максимально повним розвитком природних задатків, продуктивністю і схильністю до творчості.

К. Юнг розглядав рух до зрілості як процес індивідуації, внаслідок чого людина наближається до себе, усвідомлює свою початкову сутність і живе у відповідності з нею

(стає сама собою). Показником зрілості є вірність особистості собі, коли людина свідомо обирає власний шлях, а не ідентифікується з масою.

Г. Олпорт вживав поняття зрілості, характеризуючи психічно здорову особистість, поведінка якої відрізняється автономністю, мотивується усвідомленими мотивами, на відміну від поведінки незрілої людини, яка визначається неусвідомленими мотивами.

Р. Кассель також розглядає зрілість як інтеграційний показник психічного здоров'я людини і виділяє такі його критерії: самоповага, здоровий глузд, асертивність і внутрішній локус контролю. Одночасно дослідник виділив критерії незрілості: тривога, витіснення, незадоволеність і депресія [8].

К. Роджерс для позначення феномену особистісної зрілості використовував поняття "повноцінно функціонуюча особистість". Основними характеристиками такої особистості дослідник вважав: відкритість для переживань, відсутність страху перед власними почуттями, якими б вони не були – негативними чи позитивними; життя в теперішньому часі з повним усвідомленням кожної миті, готовність перебудовувати власну поведінку у міру того, як досвід відкриває нові можливості, гнучкість, здатність пристосовуватися до мінливих умов життя; віра в себе, постійно зростаюча впевненість у власній здатності приймати рішення [6].

На думку російського психолога Д. Леонтьєва [3], інтегральною характеристикою особистісної зрілості є здатність до самодетермінації, визначення своєї поведінки відносно незалежно як від зовнішніх, так і від внутрішніх умов (потреб, прагнень, рис характеру тощо). Показником самодетермінації, за Д. Леонтьєвим, є можливість людини як у когнітивному, так і в практичному плані відхилитися від потоку буденної життєдіяльності, вийти за межі звичного і загальноприйнятого, подолати задані обставини і врешті подолати себе.

Виклад основного змісту дослідження. Більшість представлених у науковій літературі визначень особистісної зрілості мають описовий характер, що свідчить про складність і неоднозначність цього феномену. Слід підкреслити, що між хронологічним віком і особистісною зрілістю індивіда немає прямої відповідності. Відповідаючи інтелектуально і соціально своєму віку, людина водночас може характеризуватися низьким рівнем особистісного розвитку (С. Кові, Г. Олпорт, Е. Фромм, С. Argyris, Р. Hersey).

Більшість дослідників, розглядаючи феномен зрілості, акцентують увагу на таких параметрах особистості, як внутрішня детермінація, саморегуляція на протипагу зовнішній детермінації, творчість на протипагу репродукції, індивідуальність на протипагу стандартизованості, ініціативність на протипагу пасивності, рефлексивність на протипагу імпульсивності, особистісна відкритість на протипагу відчуженості та закритості.

Узагальнення різних підходів дає підстави виділити декілька біполярних параметрів, які характеризують рівень особистісної зрілості або, відповідно, незрілості педагога.

1. Проактивність (самодетермінація, автономія, ініціативність) – реактивність (пасивність, залежність, орієнтація на авторитети).

Ознакою зрілості особистості є автономія, внутрішня свобода – здатність дистанціюватися як від впливів оточення, так і від тих принципів, на яких ґрунтувалася поведінка до теперішнього моменту. Зріла особистість здатна переключатися з одних детермінант поведінки на інші, робити вибір між альтернативами, протистояти спокусам і відволікаючим факторам, довільно змінювати керівні принципи своєї поведінки. Особистість є автономною, коли вона діє як суб'єкт, виходячи з глибинного відчуття себе. Бути автономним – означає бути самоініційованим і саморегульованим, на відміну від ситуацій примусу і спокуси, коли дії не впливають із глибинного Я особистості.

2. Рефлексивність, здатність до рефлексивних виходів за межі виконуваної діяльності – зануреність у діяльність, нездатність вийти за її межі і подивитися на себе та свої дії з позиції стороннього спостерігача.

Найважливіша особливість рефлексії полягає в тому, що вона дозволяє особистості вийти за межі виконуваної діяльності і подивитися на себе мов би збоку, з позиції "над" і "поза", керувати власною активністю на основі усвідомлення себе і своїх дій. Завдяки

рефлексії особистість стає для самої себе об'єктом управління. Відтак рефлексія може розглядатися як важливий засіб саморозвитку, умова і фактор особистісного становлення. Спостереження за собою і аналіз власних дій у різних ситуаціях мов би очима іншого допомагає учителю усвідомити особливості своєї професійно-рольової поведінки і тим самим скорегувати її. Саме завдяки рефлексії педагог стає справжнім суб'єктом діяльності, у тому розумінні, що може свідомо і цілеспрямовано перетворювати себе, ставити під сумнів і змінювати ті засади, на яких будується його поведінка.

3. Спонтанність, автентичність, відсутність страху перед саморозкриттям, здатність до інтимного спілкування – закритість, приховування за різного роду соціальними масками і фасадами, боязнь емоційно близьких стосунків, використання неадекватних механізмів психологічного захисту.

К. Роджерс стверджує, що особистісний ріст вихованців визначається здатністю педагога формувати в спілкуванні з ними особливий тип міжособистісних стосунків, які він називає “допомагаючими” [6]. Однією з умов створення таких стосунків є конгруентність переживань і поведінки педагога. Мається на увазі щирий, відвертий, безпосередній і усвідомлюваний прояв педагогом власних почуттів, ставлення до учнів. Антиподом конгруентному є “фасадне”, відчужене, формальне спілкування, коли педагог приховує свої справжні почуття під професійно-рольовою, безособовою маскою. О. Орлов зазначає: “якщо вчитель поводить себе нещиро, прагне сховатися за різного роду личинами (“фасадами”, “погонами”), якщо він демонструє неповагу або холодність, ...то він негативно впливає на особистісний розвиток учнів” [4, с.182]. Причиною уникнення вчителем близьких, відкритих взаємин з учнями може бути низький рівень особистісної зрілості, що виявляється у тривожності, глибокій стурбованості, сумнівах у здатності викликати до себе симпатію.

Спонтанні педагоги будують спілкування з учнями на основі особистих почуттів, а не соціально-рольових очікувань, відкрито проявляють власні якості та емоції, підходять до учнів індивідуалізовано, звертають увагу не тільки і навіть не стільки на їхні ділові якості та навчальні досягнення, скільки на особистісні риси, позанавчальні інтереси та проблеми.

4. Реалістичність сприйняття себе і оточення, здатність бачити речі та інших людей такими, якими вони є насправді, – спотворене сприйняття дійсності внаслідок впливу різного роду неусвідомлюваних установок і стереотипів.

Дуже часто вчителі сприймають себе вкрай обмежено — лише як носіїв відповідної соціальної ролі. Таке сприйняття збіднює, дегуманізує особистість вчителя, адже будь-яка особистість завжди ширша і багатша за будь-яку роль. Наприклад, для вчителя дуже важливо не тільки навчати, але й вчитися, тобто дозволяти собі виходити за рамки якоїсь однієї ролі. Приймаючи в собі як професіоналові тільки те, що відповідає соціальній ролі, і відкидаючи все інше, педагог спрощує саму роль вчителя, перетворює її на своєрідну маску, за якою часом неможливо розгледіти живу людину. Інший, не менш негативний наслідок пояснюється відомою в психології закономірністю: чим важче людині приймати себе, тим важче їй приймати інших людей. Вчитель, не здатний приймати учнів такими, якими вони є, відмовляє їм в праві бути самими собою, що створює в спілкуванні з ними психологічний бар'єр.

5. Внутрішній локус контролю, прийняття відповідальності за свої дії на себе – зовнішній локус контролю, атрибуція відповідальності оточенню.

Дж. Роттер, який запровадив у психологію поняття “локус контролю”, трактує його як стійку психологічну установку людини, що проявляється у схильності пояснювати свої вчинки зовнішніми обставинами, впливом інших людей (екстернальний, зовнішній локус контролю) чи вбачати причини своїх дій у собі самому (інтернальний, внутрішній локус контролю). Очевидно, що вчителі з внутрішнім локусом контролю, схильні брати на себе відповідальність за наслідки своїх дій, мають вищий рівень особистісної зрілості, ніж ті, які перекладають відповідальність на інших – колег, учнів або їх батьків. Результати досліджень свідчать, що вчителі з інтернальним локусом контролю характеризуються доброзичливістю, толерантністю, альтруїзмом, наполегливістю, самокритичністю, схильність до критичного аналізу власних вчинків.

6. Толерантність, гнучкість, терпиме ставлення до суперечностей, несхожості, розуміння відносності речей, відкритість до всього нового – інтолерантність, категоричність, дихотомічне (“чорно-біле”) мислення, несприйняття альтернативних поглядів.

Особистісний розвиток учнів значною мірою залежить від здатності вчителя толерантно сприймати різні точки зору, визнавати за дітьми право на власну позицію. Толерантність є результатом свідомого вибору педагогом такої позиції у стосунках з учнями, яка випливає з розуміння, прийняття і поваги до множинності і різноманіття буття, визнання неминучості індивідуальних відмінностей, а також – з готовності вибудовувати власний світ настільки сильним і гнучким, щоб бути відкритим для взаємодії з іншими. Педагог має володіти достатньою інтелектуальною гнучкістю, щоб не стати догматиком, не стверджувати ніби існує один-єдиний спосіб вирішення проблеми, одна-єдина правильна точка зору. На жаль, в повсякденній педагогічній практиці нерідко спостерігаються прояви педагогічної інтолерантності – від байдужості до власної думки дитини до відвертого і жорсткого її знецінення і навіть приниження самого учня за “неправильні погляди”. Така поведінка, на наш погляд, свідчить про низький рівень особистісної зрілості вчителя.

7. Позитивна Я-концепція, довіра до себе – негативна Я-концепція, невпевненість у собі.

Р. Бернс на основі узагальнення низки досліджень робить висновок, що авторитарні тенденції у спілкуванні часто виявляються властивими невпевненим у собі педагогам із негативною самооцінкою, які, відчуваючи особистісну неадекватність, тривожність і незахищеність, ідентифікуються з авторитарними ролями, що проявляється як у надмірній жорстокості і владності, так і бажанні за будь-яку ціну утвердитись в очах учнів. І навпаки, учитель з високою, позитивною самооцінкою, “почуваючи себе в класі впевнено, не відчуває необхідності у психологічному захисті... легко прийме певну обмеженість своїх можливостей, а також можливостей учнів... зможе бути доброзичливим і в той же час у потрібних випадках вдаватись до виправданої критики” [1, с. 310].

8. Креативність, захопленість, схильність до ризику, творчого перетворення дійсності – репродуктивна спрямованість, шаблонність, страх перед ризиком, схильність дотримуватися встановлених стандартів.

Практика свідчить, що найбільшою мірою сприяють особистісному розвитку учнів ті вчителі, які мають яскраво виражені переконання, чимось пристрасно захоплені (своїм предметом, якоюсь ідеєю), глибоко і по-справжньому у щось вірять (істину, красу, добро, справедливість, свободу і самоцінність кожної особистості). Як правило, діти легко розпізнають духовну порожнечу, недовір'я і фальш у діях вчителя і внутрішньо відсторонюються від нього. Тільки ті вчителі, які характеризуються яскравою індивідуальністю і креативністю, можуть виступати не просто джерелами і передавачами інформації, не просто хорошими людьми, а свого роду каталізаторами особистісного зростання учнів.

Висновки. Виділені показники особистісної зрілості можуть розглядатися як своєрідний орієнтир професійного та особистісного самовизначення вчителя. Вони в жодному випадку не являють собою “гуманістичний еталон”, який ззовні має нав'язуватися всім педагогам. Гуманізація особистості вчителя полягає передусім у його активному самоперетворенні через усвідомлення альтернативних концепцій виховної практики і відповідальний вибір власного шляху.

Література:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
2. Кон И. С. Социология личности // Социологическая психология. – М.-Воронеж, 1999. – С. 177-193.
3. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В.Ломоносова. Вып. 1 / Под ред. Б.С. Братуся, Д.А.Леонтьева.– М.: Смысл, 2002.– С. 56-65.

4. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.:Просвещение, 1990. – 192 с.
5. Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики. – М.: Издательский центр “Академия”, 2002. – 272 с.
6. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс, 1994. – 480 с.
7. Сухобская Г.С. Понятие “зрелость социально-психологического развития человека” в контексте андрагогики // Новые знания. – 2002. – № 4. – С. 17-20.
8. Cassel R. M. Cutting edge: The Global Functioning Test (GFT). (Assessing level of wellness) // National Forum of Educational Administration and Supervision Journal.– 1993.– №1(3).– P. 51-60.